

ТВОРЕННЯ ПРИСВІЙНИХ ПРИКМЕТНИКІВ У ЛЕМКІВСЬКИХ ГОВІРКАХ

Стефанія ПАНЦЬО (Тернопіль)

У статті розглядається творення присвійних прикметників у лемківському говорі, наводяться паралелі із бойківських та буковинських говірок.

The paper explores the formation of the possessive adjectives in the Lemok dialect, comparisons with Booiyu and Bukovyna dialects are given.

Відомо, що прикметники, які вказують на ознаку предмета за належністю його особі, від назви якої вони утворилися, є одним з морфологічних засобів вираження відношення посесивності [2, 135]. Прикметники з семою належності сформування на базі родового відмінка іменників у функції належності, котрі згодом втратили первинні граматичні функції і набули вторинних синтаксичних ознак ад'єктива. В українській мові конструкції з родовим відмінком у функції належності і морфологізовані прикметники становлять два засоби вираження посесивності [2, 136]. Ці засоби функціонують і в говорах української мови.

В українській літературній мові присвійні прикметники творяться за допомогою суфіксів *-ів-, -ин-/ -ін-, -ий-, -ськ-, -ач-*. На думку діалектолога Г. Аркушина, говірковий словотвір є більш різноманітним, аніж літературний [1, 666]. Слушним щодо цього є зауваження І. Огієнка про те, що «жива українська мова кохається в прикметниках приналежності» [5, 353]. Детально й широко описав словотвір присвійних прикметників у західнополіському говорі Г. Аркушин, який стверджує, що «для творення західнополіських присвійних прикметників використовується 7 суфіксів» [1, 668].

Предметом нашого дослідження став словотвір присвійних прикметників у лемківських говірках. Фактичним матеріалом для аналізу послужили відомі лексикографічні праці, власні записи, зібрані у місцях компактного проживання лемків у Тернопільській області.

У лемківських говірках присвійні прикметники творяться за допомогою суфіксів *-ач-(ий), -ів-, -ин-/ -ін-, -ий-/ -ій-, -ск-(ий), -ов-(ий)*.

Мовознавці зазначають, що суфікси *-ач-, -ськ-, -ин-/ -ін-, -ов-/ -ев-* і суфікс-закінчення *-ий/-ій* утворюють деривати із семою послабленої належності [2, 138]. Похідні з цими суфіксами формуються на ґрунті назв істот, здебільшого тварин, птахів, риб.

Деривати з суфіксом *-ач-(ий), -ач-/ий*

Утворення з формантом *-ачий* уживаються в літературному та діалектному мовленні. У лемківських говірках деривати з цим формантом походять: а) від назв осіб: *дітинячий плач* [Пст.]; б) від назв тварин, птахів, плазунів: *волячий* [Тил.], *воронячий* [Вх. Уг. II. 214], *гадячий* «зміїний» [Тил.], *еленячі роги* [Мсц.], *мишачий* [КСЛГ, 175], *пацячий* «поросячий» [КСЛГ, 228], *телячий* [Вис.]. Тип непродуктивний. Хоч суфікс *-ач-* в

українській мові виявляє найвищий ступінь функціональної активності [2, 139]. Твірною базою для дериватів цього типу слугували здебільшого загальноукраїнські назви тварин.

Аналогічні утворення наявні у бойківському говорі: *гадячий* [Он. I, 156], *добиччачий* «худоб'ячий» [Он. I, 223], *котячий* [Он. I, 362], *козячий* [Он. I, 365]; у буковинських говірках: *кугутечий* [СБГ, 238], *котєчий* [СБГ, 227], *курєчий* [СБГ, 243].

Деривати з суфіксом *-ин/-ін*

Лемківські присвійні прикметники цього типу утворені: а) від назв осіб: *бабина гнука* [Тил.], *тетина дівка* [Пст.], *свекрин хліб* [Вис.], *югасчина запаска «пастущина»* [КСЛГ, 358], і в поєднанні з іменниками середнього роду в присвійному прикметнику із закінченням *-о*: *мамино убраня* [Мсц.], *материно серце* [Пст.], *сестрино дітиня* [Пст.], *Женино поле* [Вис.]; б) від антропонімів: *Аннин* [Мсц.], *Касьчин* [Мсц.], *Марьчин кабатик* [Тил.], *Настуньчин сын* [Тил.], *Парасчына увця* [Тил.]; із фольклору: *Марисю тетина, ми собі родина* [АЛП, 303], *прийде ту до нас Марисіна мати* [АЛП, 330], *Федорчаканін < Федорчаканя < Федорчак* [Пст.], *Ульчин* [Пст.]; в) від назв птахів: *гавин* «воронячий».

Присвійні прикметники на *-ин/-ін* назагал у лемківських говірках не відзначаються високою продуктивністю, однак майже від кожного жіночого імені утворюються прикметники. Твірною базою для прикметників цього типу здебільшого послужили назви осіб за спорідненістю. Серед твірних іменників переважають загальноновживані лексеми, за винятком слів *тета*, *жена*, характерних для інших західноукраїнських говірок, та лемківських югаска¹ «Дівчина, що пасе вівці» [КСЛГ, 358].

Ад'єктиви з суфіксом *-ин-* функціонують також у бойківських говірках: *бабин* [Он. I, 37], *доччин* [Он. I, 231], *тищин* прикметник від *тища* «теща» [Он. II, 290], *уйчанчин* «прикметник від уйчанка» [Он. I, 231].

Деривати з суфіксом *-ів-*

Суфікс *-ів-* формує значення посесивності утвореннями ад'єктивів від основ іменників чоловічого роду другої відміни. Сполучуваність форманта *-ів-* у формуванні семи належності часто простежується у прикметниках з відтінком пестливості, зменшеності. Лемківські присвійні прикметники з суфіксом *-ів-* утворилися: а) від назв осіб чоловічого роду: *битярів* < битяр «збійник» [Пст.], *війтів* [Вис.], *глуптаків* «дурнів» [Пст.], *попів* [Тил.], *сусідова качка* [АПЛ, 258], *татусів* [Пст.], *шугайв* [Мсц.]. Пор. у фольклорі: *шугайова мати* (АПЛ, 224); б) від особових імен різної структури: *Андрійова дівка* [Пст.], *Ванів син* [Щав.], *Ваньова подоба* [АПЛ, 88], *Ванцьова жена* [АЛП, 82], *Ванюсьова жена* [Пет.], *Яничкова мила* [Тил.] (пор. у фольклорі: *Лем я буду Яничкова* [АЛП, 136]. У говірках побутує присвійний прикметник, утворений від назви тварин: *заяців хвіст*

[Тил.]. Дослідники зазначають, що такі випадки є рідкісними як відхилення від норми й зумовлені особливостями образного мовлення [2, 136]. У пісенному фольклорі натрапляємо на присвійні ад'єктиви, утворені від назв рослин: *яворів лист, яворів гай* (пор.: *Явор-2, яворів гай, на прощання ручку мі дай* [АЛП, 239]).

Мовознавці стверджують, що «у коло твірних основ суфікса *-ів-*, що виконує функцію індивідуальної належності, «рідко входять назви тварин і птахів» [2,137].

З-поміж засвідчених твірних наявні говіркові лексем: *битяр, глуптак, шугай* «парубок» [Вис.]. В основі присвійних прикметників цього типу зафіксовано характерні для лемківського антропонімікону варіанти чоловічих імен, зокрема від імені *Іван*: *Ванюсьо, Ванцьо, Ваньо, Яник, Яничок*.

Аналогічні присвійні ад'єктиви з суфіксом *-ів-* функціонують у сусідніх бойківських говірках: *діверів* [Он. I, 218], *братанчиків* «племінників» [Он. I, 70], *татів* «батьків» [Он. II, 28], *уйків* [Он. II, 315], у буковинських говірках *двірників* «належний двірникові» [СБГ, 90].

Деривати з суфіксофлексією *-ий/-ій*

І. Верхратський зазначає, що «у прикметників наросток *-ий* дуже розповсюджений» [3, 12]. Г. Аркушин стверджує, що утворення на *-ий/-ій*, уживані в більшості слов'янських мов, «західнополіські говірки повністю втратили продуктивність цього словотвірного типу, замінивши такі прикметники дериватами з суфіксом *-ач-(ий)*» [1, 668].

В українській літературній мові суфікс-закінчення *-ий* характеризується поступовим відходом на периферію і, як стверджують мовознавці, наявний в обмеженій кількості прикметників [2, 140].

Наші матеріали засвідчують наявність присвійних прикметників на *-ий/-ій* у розмовно-побутовому мовленні лемків. Ад'єктиви цього типу утворилися від назв тварин, птахів, комах: *боцяний* «лелечий» [КСЛГ, 32], *вивірчий* [Вх. Зн. II, 12], *гаджий* «змійний», *кітчий, увчий* [Вх. Зн. II, 12], *заячий* [КСЛГ, 109], *мурянчий* «мурашиний» [Мсц.]; *бараній* [КСЛГ, 24], *гусій* [Тил.], *козій, кізій* [Тил.], *псій* «собачий» [КСЛГ, 262], *птасій* «пташиний» [КСЛГ, 263].

Науковці зауважують, що «сама *-ій* надає похідним відтінку посесивності, це дає підстави зробити висновок про конденсацію, поєднання в ньому словотворчої і словозмінної функцій» [2, 137].

Як бачимо, тип продуктивний. Твірною базою для ад'єктивів цього типу послужили такі діалектні іменники – *боцян* «лелека», *гад* «змій», *муранка* «мурашка». В основі більшості дериватів лежать загальноновживані українські лексеми.

Утворення на *-ий/-ій* зберегли інші західноукраїнські говірки. Пор. бук.: *бурсучий* «борсуковий» [СБГ, 44], *дідчий* «чортів» [СБГ, 96]; бойк.: *уйчиний* < *уйчина* «двоюрідний по матері» [Он. II, 315].

Деривати з суфіксом *-ск-ий*

Мовознавці стверджують, що посесивні відношення у складі похідних на означення осіб виражає суфікс *-с'к-*, функціонально наближуючись з *-ів-*, *-ин/-ін-*. Однак відіменникові деривати з суфіксом *-с'к-* мають силу послабленої належності [2, 137-138].

Суфікс *-ск-(ий)* формує ядро конститuantів аналізованих похідних, поєднується з іменниками, що називають осіб: а) за належністю до соціальної, національної та професійної групи: *ангельский* «англійський» [КСЛГ, 18], *грабовский* «графський» [КСЛГ, 62], *фризиерский* «перукарський» [КСЛГ, 323], *циганський* [КСЛГ, 333], *гуральський сын* < *гураль* «горянин» [КСЛГ, 77]; б) за належністю їм рис характеру, віку: *гультайський сын* < *гультай* «нероба» [КСЛГ, 63], *парібський* «парубоцький» [КСЛГ, 226]. в) за належністю до спорідненості: *газдівський* «господарів» [КСЛГ, 63], *віцівський* «батьківський» [КСЛГ, 50].

Порівняння із фольклорних джерел: «полюб же ти газдівського сина, Будеш ходиц, як біла перина» [АЛП, 160]. Дериваційною базою для засвідчення дериватів стали іменники, характерні для говірок карпатської групи: *газда*, *фризиер*, *отець* «батько». Подібні деривати наявні в інших західноукраїнських говірках: бойк.: *бабський* «бабин» [Он. I, 38], *дітинський* «дитячий» [Он. I, 221], *хлопський* [Он. II, 341], бук.: *муцинський* «чоловічий» [СБГ, 302].

Деривати з суфіксом *-ов-(ий)*

Ад'єктиви з суфіксом *-ов-(ий)* творяться від назв істот, здебільшого тварин. У лемківському говорі побутують присвійні прикметники, які вказують: а) на належність особі: *паньствовий*, «державний» – *Паньствови ліси* [КСЛГ, 225], *няньовий* «батьків» < *няньо* «батько» [Тил.], *дохторьовий* [Мсц.].

б) на належність тварині: *джяворонковий* «жайворонків» [Тил.], *тигрисовий* «тигровий» < *тигрис* «тигр» [КСЛГ, 305].

Слушним є зауваження В. Шимановського про те, що в холмських говірках присвійні прикметники можуть мати іноді по дві флексії *-ий-і* ∅ ф. (*польовий* і *поповь*) [4, 87]. Пор.: *корчмарів син* і *корчмарьовий син*. Таке явище доволі поширене в досліджуваних говірках.

Як бачимо, для творення присвійних прикметників у лемківських говірках використовувалися 7 суфіксів. З них продуктивні типи творили суфікси *-ин/-ін*, *-ий/-ій*, *-ов-(ий)* інші малопродуктивні або непродуктивні *-ач-(ий)*. Суфікси *-ач-(ий)*, *-ин-* та *-ів* і *-ов-(ий)* чи *-ій -ач-(ий)*, утворюють паралельні форми тотожної семантики *заячий* і *заяців*. Однакова семантика і морфологічні особливості твірних основ цих суфіксів зумовили перетин їх значень (*псячий* і *псій*). У кількісному відношенні прикметники на *-ий/-ій* представлені ширше, ніж із суфіксом *-ач-(ий)*, що свідчить про збереження у говорі давніх суфіксів-закінчень *-ий/-ій*.

У виявлених похідних твірну базу становлять здебільшого загальноукраїнські лексеми, рідше – діалектні.

Отже, творення присвійних прикметників у лемківських говірках відбувалося за допомогою таких самих словотворчих засобів, як і в загальноукраїнській мові. Виявлені словотвірні типи відрізняються продуктивністю й рідше твірною базою.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЛП – Антологія лемківської пісні / Упорядник Марія Байко. – Львів: Видавнича фірма «Афіша», 2005. – 495 с.; бойк. – бойківський; бук. – буковинський; Вис. с. Висова; Вх. Уг. – Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів. – Ч. II: Говори з наголосом сталим. – Львів, 1901. – 280 с.; КСЛГ – Гиртей П.С. Короткий словник лемківських говірок. – Івано-Франківськ: «Сіверсія МВ», 2004. – 362 с.; Мсц. – с. Мисцова; Он. – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. – К.: Наук. думка, 1984; Пст. – с. Пстружне; СБГ – Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.; Тил. – с. Тилява; Щав. – с. Щавник.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору. – Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинськ. держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2004. – 763 с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 211 с.
3. Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів. – Ч. II: Говори з наголосом тален. – Львів, 1901. – 280 с.
4. Звукове и формальные особенности народных говоров Холмской Руси / Обзоръ съ приложениемъ образцовъ народныхъ говоровъ В. Шимановского. – Варшава, 1887. – 106 XXXIII с.
5. Рідна мова. Науково-популярний місячник, присвячений вивченню української мови / Гол. ред. і вид. проф., д-р Іван Огієнко. – Варшава, 1933-1939.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Стефанія Панцьо – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка.

Наукові інтереси: словотвір українських діалектів.